

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

VINCZÉNÉ MENYHÁRT MÁRIA

A 18. századi rekatolizáció „szülötte”: az első intézményes árvaház Magyarországon

A tanulmány a Magyarországon elsőként, a 18. század derekán, Kőszegen létrehozott intézményes árvaház alapításának körülményeit, indokait mutatja be. Szakirodalmi és levéltári források felhasználásával főleg az intézmény első évtizedeinek történetét vizsgálja. A szerző központi megállapítása, hogy az intézmény fennmaradásában és jelentőségének növelésében fontos szerepet játszottak a jezsuita rend közvetítésével megvalósuló rekatolizációs, ellenreformációs törekvések. A tanulmányban egy összetett, oda-vissza ható kapcsolat elemei körvonalazódnak. Az árvaházi növendékek az esetek nagy részében az eredeti hitük feladásáért cserébe a biztos szegénységtől és tanulatlanságtól menekültek meg, míg a katolikus egyház a gyermekekről való gondoskodás ellentételezéseként további követőkre tett szert.

„Az elhagyottság Magyarországon a 19. század végéig, a 20. század elejéig, de Európa-szerte ugyaneddig az időpontig megrekedt a társadalmi filantropia keretei között” – fogalmaz Gyáni.¹ Az árvákról való gondoskodás évszázadokon keresztül a különböző egyházak, szerzetesrendek tevékenységének része volt. Hazánkban e területen fordulópontot jelentett az 1741-es esztendő. Ez nem az egyházi feladatvállalás visszaszorulását jelzi, hanem ezen belül egyfajta katolikus expanzió megjelenését ebben az időszakban, melynek szerves jelenségeként jött létre Kőszegen az ország első szervezett, önálló, intézményes jellegű árvaháza. Ezzel a lépésével megelőzte Ausztriát, ahol 1743-ban született meg az első ilyen jellegű intézmény, melyet egy gazdag gyáriparos alapított.

Magyarországon az 1760-as évektől kezdődően a kőszegi árvaházat számos intézmény követi, mint a selmeci (1762), soproni (1762) nagyszombati (1767), majd a nagyváradi, veszprémi, a kolozsvári és a váci

¹ Gyáni Gábor: A regulázó gondoskodás. In: „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” Szerk.: Léderer Pál és társai 25. o.

árvaház. Közös elem az első ilyen jellegű intézményeknél, hogy megalapításukat általában valamely befolyásos, egyházi vagy világi hivatali betöltő személy adománya tette lehetővé.²

Jelen tanulmány fókuszában az 1741-ben Kőszegen létrehozott, előbb városi, majd Kelcz-Adelffy névre keresztelt árvaház történetének első évtizedei állnak. Egyrészt az árvaház létrejöttének körülményeivel, cél-

jával, működési feltételeinek megteremtésével és az árvaház növendékeinek, illetve az árvaházban folyó, mindennapi életet meghatározó szabályoknak a bemutatásával foglalkozom. Másrészt azonban szeretném megvilágítani azokat a tényezőket is, amelyek az árvaház létrehozásának háttérében húzódtak meg.

Lényegi szerep jutott az árvaház létrehozásában és regionális szintű intézménnyé fejlődésében a katolikus egyház és a protestáns egyházak közötti hatalmi harcnak. Az intézmény működését tekintve meghatározó jellegű a helyi hatóság és a helyi társadalom (elsősorban a helyi céhek) közötti kapcsolat, mely időnként meglehetősen konfliktusosnak mondható. Az árvaház megalapítása és működése körül a különböző érdekek ütközését vagy éppen összefonódását, illetve az egyes társadalmi szereplők közötti konfliktusok sorát figyelhetjük meg. Összességében az intézmény létrehozásában nem csupán az emberbaráti célok domináltak, sőt, a vallási ellentétek, melyek eredőjeként megalakították az árvaházat, nemzeti kérdéseket is magukban hordoznak.

A tanulmány elkészítése során két fontos forrásra támaszkodom: egyrészt az intézmény fennmaradt magyar nyelvű levéltári anyagára, másrészt pedig dr. Vecsey Lajos munkájára, aki gyűjteményes kötetében az árvaház történetének részletes bemutatását adja, a fennmaradt latin nyelvű dokumentumok magyarra fordításával és kötetbe rendezésével.³ Valójában már a kőszegi árvaház létrehozása előtt létezett egy magánjellegű kezdeményezés Kőszeg közelében, Nemescsón⁴, mellyel kapcsolatban azonban meglehetősen kevés információ maradt fenn. Az tudható, hogy egy evangélikus lelkész, bizonyos Sartorius Szabó János nevéhez fűződik a létrehozása. Sartorius Halle-ban tanult, s onnan hozta magával a pietista mintát, melynek alapján a saját paplakjában gondoskodott néhány árváról.

Egyúttal latin iskolát is működtetett a településen, ún. Alumneummal kiegészülve.⁵ Anyagi támogatást az árvák ellátásához az evangélikus

2 Dr. Vecsey Lajos A szombathelyi egyházmegye múltjából. A kőszegi római katolikus Kelcz-Adelffy Árvaház története. 1741–1941 8. o.

3 Dr. Vecsey Lajos: A szombathelyi egyházmegye múltjából. A kőszegi római katolikus Kelcz-Adelffy Árvaház története 1741–1941 címmel írta meg tanulmányát, mely kronologikus sorrendben írja le, foglalja össze az intézménnyel kapcsolatos történéseket. Dr. Vecsey Lajos katolikus pap, történész. Teológiai tanulmányait a szombathelyi szemináriumban végezte. 1939–1949 között Kőszegen a Szent Domonkos nővérek tanítóképzőjének hittanára, majd igazgatója volt.

4 Nemescsó kistelepülés, mely az 1681-es soproni országgyűlés X. 16. törvénye alapján artikuláris hely volt, azaz az evangélikusok számára vallásgyakorlásra kijelölt hely.

5 A latin alumno igéből ered, jelentése: tart, nevel. Olyan intézetek jelölésére használták, ahol eltartották és nevelték azokat a gyermekeket, akik mindezért fizetni nem tudtak. Iskolai tápintézetnek is nevezték.

gyülekezet tagjainak adományain kívül Sartorius Bécsből is kapott. Bécsben,

az 1730-as évektől, a dán követség evangélikus gyülekezete működtette az ún. Ungarische Cassa-t⁶, mely pénzügyi alapból a nemescsói árvaház is rendszeresen részesült.⁷

E kezdeményezést azért kell megemlítenünk, mert meglehetősen nagy szerepe van a kőszegi intézmény létrehozásában, azonban nem feltétlenül úgy, ahogy várnánk. Nem mintaként, a jótékonykodás követendő példaként járult hozzá közvetve a kőszegi intézmény létrehozásához, hanem éppen ellenkezőleg, ahogyan az az alábbi idézetből is kiderül. Kőszeg városbírája nyíltan kifejezte a nemescsói kezdeményezéssel kapcsolatos ellenérzéseit, s mintegy ellentőrekvésként fogalmazta meg a kőszegi intézmény létrehozásának igényét:

„...olyanok is vannak, akiket a nem katolikusok Nemescsóba – az artikuláris helyek egyikebe – visznek el nevelés céljából, kívánatos és üdvös lenne, hogy ez a szokás el ne harapóddzék, ha a polgárság maga gondoskodnék valami úton módon az árváknak a városban történő neveléséről.”⁸

Ez a fajta motiváció nem volt egyedülálló, hiszen a későbbiekben a jezsuita rend az árvák nevelését gyakran használta a katolizáció eszközeként, az egész Monarchia területén. „Ők ismerték fel a pietizmus filantropiájában a protestánsok veszélyessé válható fegyverét, melynek hatása ellen küzdeni kell. Az ellenszert az ő példájuk követésében találták meg. Árvaházat alapítottak ott, ahol a közelben pietista intézmény már állt, hogy így egyrészt katolikus gyermekek protestáns árvaházban nevelését megakadályozzák, másrészt hogy ők nyerjék meg a katolikus származású gyermekeket a katolikus egyháznak.”⁹

Magyarország az árvaház alapításának idején a Habsburg Monarchia részeként speciális, alárendelt helyzetben volt, elsősorban jogi és igazgatási szempontból, ami azonban az élet minden területén éreztette a hatását. A korszak meghatározó eszméi irányzata, a felvilágosult abszolutizmus törekvései a rászorulókról való gondolkodás terén burkoltan magukban hordozták az önhibás – tehát a helyzetükért magukat a rászorulókat kárhóztató – szemlélet uralkodását. Ugyanakkor az árva, elhagyott vagy nyomorgó gyermekeket természetadta munkaképtelen voltuk az érdemek kategóriájába sorolta, így ők többé-kevésbé számíthattak valamiféle közösségi segítségnyújtásra, s mintegy felmentést kaptak az önhiba vádjától. Nem véletlen, hogy komplexebb, a fizikai szükségletek kielégítésén túlmenő gondoskodásban a gyermekek célcsoportja részesülhetett az elsők között.

A 18. századi Magyarország városait a kézműipar és a céhek újjászervezése jellemezte, s a céhes kereteken túlmutató ipari termelésről még szó

⁶ A magyar segélyalap fő bevétele az alkalmi adományok mellett a húsvéti gyűjtés volt.

⁷ Csepregi Zoltán: Magyar érdekességek a 250 évvel ezelőtti Bécsből. Forrás: <http://www.lutheran.hu/ujsagok/lelkipasztor/I960907.htm> Letöltés: 2008. 10. 12.

⁸ Kőszeg város tanácsának iratai: 1741. január 2., tanácsülési jegyzőkönyv. Forrás: VaML Kőszegi Fióklevéltár

⁹ Gönczi Magdolna: Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában. Bölcsészdoktori érte-

kezés Budapest, 1933. 19. o.

sem lehetett, ennek feltételei még hiányoztak. A céhek mesterei és a városi kereskedők ugyanakkor oly mértékű vagyonra tehettek szert, hogy ez már lehetőséget teremtett a jótékonykodásra. Ez a fajta adakozás, amely harmonizált a katolikus egyház tanításaival és a túlvilágtól való félelemmel, lényeges szerepet tölt be a kőszegi árvaház létrehozásában és fennmaradásában is, hiszen a jelentős összegű magánadományok felajánlása tette lehetővé a tárgyi feltételek megteremtését. Gyáni kifejti, hogy a rászorulókkal szembeni könyörületesség gyakorlása tulajdonképpen a túlvilági üdvözülés biztosítékaként van jelen a közgondolkodásban.¹⁰

A korabeli társadalomban az ország lakosságának túlnyomó többsége a katolikus egyház híve volt, míg a lakosság fennmaradó része elsősorban a protestáns felekezetek kötelékébe tartozott.¹¹

Az árvaház megalapítása

1741. január 2-án, a városi tisztújító ülésen¹² vetette fel Szvetic József, akkori városbíró a helybéli árvák ellátását, nevelését szolgáló intézmény alapításának gondolatát. Felszólalásának összegzésében a következők olvashatók: „... mivel sok gyámoltalan ügyefogyott árvák vannak, és lesznek is (a még kenyerüket vagy koldulással vagy egyéb iránt megkereshetik), hogy azoknak educatiójára és föl nevelésére valamely fundust találni igyekszik”¹³.

A városbíró arra hivatkozott, hogy nagy számmal találhatóak a városban olyan szülő és vagyon nélkül maradt gyermekek, akik gondoskodásra szorulóknak. Felhívta a városvezetés figyelmét arra, hogy a Nemescsóban lévő, artikuláris helyen nem katolikusok nevelnek gyermekeket, ami szerinte nem kívánatos dolog. Úgy véli, a városi polgárságnak is ki kellene vennie a részét az árvák ellátásából. A tanácsülési jegyzőkönyv szerint a városbíró javaslata nem kapott nagy támogatást. Ennek részben a város amúgy is szűkös költségvetése lehetett az oka: a testület valószínűleg nem kívánt ebből áldozni az árvák ellátására. Így megoldásra váró probléma maradt, hogy ha a városházában nem állt rendelkezésre elegendő forrás, akkor miből lehet finanszírozni egy ilyen, kétségtelenül fontos intézmény létrehozását. A városbírónak azonban erre is volt javaslata: fölvetette, hogy ezen túl a telkek eladásából származó, a városnak beszolgáltatott járandóságok felét egy jövőbeli városházi alaphoz nyújtsák be, a következőkben. A városvezetés így már elfogadta a városbíró javaslatait, ugyanakkor ez csupán az első lépés volt az árvaház létrehozásában. Ahhoz, hogy az intézmény működőképes legyen, valódi támogatók megnyerésére volt szükség.

Egy 1741-es királyi leiratból kiderül, hogy a város lakóinak egy része

¹⁰ Gyáni, i. m. 11–12. o.

¹¹ Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III. Háttér

Lap- és Könyvkiadó Budapest, 1990. 136. o.

12 Itt kell megjegyezni, hogy egyes források szerint a 18. századtól a városban, minden területen katolikus erőfölény érvényesült, így a helyi magisztrátusban is.

13 Kőszeg város tanácsának iratai 1741. január 2., tanácsülési jegyzőkönyv. Forrás: VaML Kőszegi Fiókleveltára

ellenérzéseket táplált a fent említett járandóságok átadásával kapcsolatban, „többen kikeltek ellene, főként a nem katolikusok közül”¹⁴; tehát a legkevésbé sem állíthatjuk, hogy egy egész város akaratát fejezte volna ki, amikor az árvaház létrehozása mellett döntöttek. Ugyanakkor az intézmény létrehozásának egyfajta biztosítékául a városbíró folyamodványt terjesztett Mária Terézia elé, melyben kérték, hogy erősítse meg a városnak az árvaház létrehozása érdekében tett intézkedéseit.

Kérdés, hogy vajon miért volt annyira fontos a városbíró számára, hogy árvaházat hozzanak létre a városban. Véleményem szerint nem lehet figyelmen kívül hagyni a magyarázat keresése közben azt a körülményt, hogy az árvaház létrehozásának lelkes pártolója (és későbbi vezetője), Kelcz Imre jezsuita misszionárius rokoni kapcsolatban volt a városbíróval.¹⁵ Az árva gyermekek iránti szociális érzékenységet, a társadalom felelősségének és a rekatolizáció fontosságának gondolatát valószínűleg a jezsuita rokon ültette a városbíró fejébe. Megjegyzendő, hogy Kelcz a későbbiekben az árvaház vezetője és egyik alapítója is lesz.

Tulajdonképpen a kezdetekkor meglehetősen túlzó az „árvaház” kifejezés használata, hiszen mindössze 5 gyermek gondozásáról, neveléséről gondoskodtak, egy kis épületben. A gyermekek lutheránus szülők árvái voltak, tehát már ekkor megjelenik a rekatolizációs törekvés, sőt, ez lényegi eleme az intézmény működésének, hiszen az otthon lakóit a katolikus vallás előírásai szerint nevelték.

A Sziget városrészben lévő házban folyamatosan gondoskodtak a gyerekekről; az iskolás korúak iskolába jártak, s a napjuk nagy részében a gyermekek imádkozással töltötték idejüket.

E szerény keretek között indult az árvaház élete, amely aztán kerekén 200 évig tartott, hiszen az intézmény 1941-ig fennállt. A két évszázad során számos viszontagságon ment keresztül, a finanszírozási problémáktól egészen a Pozsonyba költöztetésig, és a 19. század végére az arculata is megváltozik: internátus lesz belőle. Az alapítást követő évben már 24 árva ellátásáról szerettek volna gondoskodni, amiről egy 1742-ből származó szabályzatból értesülhetünk.¹⁶ A tervek szerint 24 gyermekből 12 lány és 12 fiú lett volna. A szülők vallásától függetlenül katolikus nevelésben részesültek volna a gyermekek. S bár a felvételek során nem tettek volna különbséget a fiúk és lányok között, ugyanakkor eltérő típusú nevelésben részesítenék őket. A lányokat a tipikus háziasszonyi szerepre készítenék fel (kötést, fonást, horgolást, főzést tanulnának), míg a fiúkat elsősorban a tudományoknak szentelnék, s ha nem mutat a fiúgyermek megfelelő képességeket, akkor valamely mesterség követésére ösztönöznék.

Fontos szerepet szántak a vallásos nevelésnek a gyermekek hétköznapi-

jaiban. Elvárásként jelenik meg a szabályzatban, hogy naponta többször közösen, hangosan imádkozzanak, vásár- és ünnepnapokon napi két istentiszteleten jelenjenek meg, és rendszeresen gyónják meg bűneiket. Annak érdekében, hogy a gyermekek a vallási előírásokat megtartsák, az árvaház egy istenfélő asszonyt kívánt alkalmazni. A fenti szabályzat azonban csak

14 Dr. Vecsey i. m. 14. o.

15 Dr. Vecsey i. m. 18. o.

16 Dr. Barcza Leander: A kőszegi városi árvaház a Kelcz-Adelffy Árvaház elődje In: Kőszeg és vidéke 1933. április 23-i szám 1. o.

terv maradt, hiszen az árvaház bővítésének egyik legnagyobb akadály, a forráshiány, még jó néhány évig fennállt.

A jezsuiták és a rekatolizáció szerepe az árvaház életében

A 18. század első felében megnőtt a katolikus egyház befolyása és jelentősége, nem kis részben a Habsburg uralkodóház segítségével. Mindez az előfeltétele volt annak, hogy Magyarországon a jezsuita rend az egyházi elit részévé válhasson. Ebben szerep jutott azon törekvésüknek is, hogy nevelőkként igyekeztek beférkőzni a fejedelmi udvarokba, s ezáltal a politikai befolyásukat is növelni tudták. A jezsuiták a katolikus egyház szerzetesrendjeként az ellenreformációt szolgálták, céljuk volt a katolicizmus megerősítése. Magyarországon a 18. század közepén 19 rendházban és 10 missziós központban összesen 884 jezsuita tevékenykedett.

„...a jezsuiták nem kis lélektani érzékkel, a magyar rendi nacionalizmus, a nemesi nemzeti öntudat megfogalmazói is voltak a dualizmus rendszerén belül. Az, hogy Magyarország gazdag és szabad ország, Szent István, Mária országa (Regnum Marianum) és amely a kereszténység védőbástyája is volt, hiszen nemesi nemzete mindenkinél vitézebb – a jezsuiták hathatós közreműködésével vált megannyi tartós elemévé a nemesi öntudatnak.”¹⁷

A jezsuita rend a hazai műveltség meghatározó eleme volt, szinte teljes egészében a kezében tartotta a közép- és a felsőfokú oktatást. Az általuk átadott tudásra és a nevelési elveikre jellemző a tekintélyelvűség és az állam iránti feltétlen tisztelet elvárása. A rend célkitűzése, hogy az ország lakosságát a fiatalság nevelésével fordítsák a katolikus vallás felé. Az árvaház létrehozása és az e keretek között folyó katolikus és hazafias szellemű nevelés összecseng a rend céljaival, ugyanakkor a katolikus egyház és a Habsburgok katolizációs törekvéseit is szolgálja.

A katolikus egyház a Habsburg uralkodóházzal karöltve különböző eszközökkel próbálta befolyását és híveinek számát növelni, így például az elvben és jogilag létező szabad vallásgyakorlás mellett a protestánsok számára szűkítette a lehetőségeket, külön artikuláris helyeket jelölt ki, korlátozta a térítő tevékenységet és drasztikusabb eszközként megfosztotta őket a templomaiktól. A 17. század második felétől a bécsi kormány katonai segédlettel foglalta el sorra a protestáns templomokat, iskolá-

kat, parókiákat, és pedig a jezsuiták vezényletével.¹⁸ A protestáns vagy kálvinista szülők gyermekeinek átnevelése, katolikus hitre térítése is az ellenreformáció egyik, jellemző módszere volt. Amint azt a későbbiekben láthatjuk, az árvaház esetében a társadalom egy rétegének elesettségét kihasználva növelte befolyását a katolikus egyház. A jezsuitákat Vecsey képletesen az egyház harcos katonáinak is nevezi, kiknek alapvető célja az olyan típusú intézmények felkarolása, melyekben „a szellemi, erkölcsi

17 Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III. Háttér Lap- és Könyvkiadó Budapest, 1990. 136. o.

18 Bakay Kornél: A középkori Kőszeg évezredei 1. Kőszeg, 2001. 313. o.

és anyagi javakat egyformán nélkülöző elhagyatott, árva és a züllés veszélyében forgó gyermeket neveltek katolikus vallásban”¹⁹.

A kőszegi intézmény neve 1749-től Konvertita Árvaház.²⁰ Ahogyan azt az új elnevezés is tükrözi, 1750-ben a tartományfőnökük hozzájárulásával a jezsuiták és a város között létrejött egyezmény kimondja, hogy „csak oly zsengekorúakat vegyenek fel, akik nem katolikus szülőktől származnak vagy abban a veszélyben forognak, hogy nem katolikusokká lesznek”²¹.

A rekatolizációs törekvések az intézmény történetében a jezsuiták vezetése alatt mindvégig jelen voltak. Sőt, az intézmény első évtizedeiben jellemzően a rekatolizáció volt a leglényegesebb funkciója, azt is mondhatnánk, hogy ez, vagy, ha úgy tetszik, a protestáns és a katolikus vallás közötti harc „szülte” az intézményt és tette egyre nagyobb jelentőségűvé. A 18. század végére a konvertita árvák száma meghaladta a teljes létszám felét, hiszen 118 növendékből 65 konvertita volt.²²

Az árvaházba való felvétel, a növendékek sorsa

1752-ből származik Kőszeg város tanácsülési jegyzőkönyvében a következő bejegyzés: „Tisztelendő Pater Kelcz Imre Uram Jézus Társaságbeli Misszionarista azon fáradozott és munkálkodott, hogy az árvák számára nagyobb ház vétetődne, a melyben több árva elérhetne és a Római Katolikus hitben Istenessen neveltethetne... Fundátorokat és Patrónusokat keresett...”²³

Kelcz fáradozásai nem voltak hiábavalóak: az intézményi kereteket kibővítették, az árvák jóval nagyobb épületbe költözhettek. A változás azt jelentette, hogy már nem csupán a helyi árvák, illetve félárvák gondozására, nevelésére volt lehetőség, hanem az intézmény illetékességi körét kiterjesztették egész Vasvármegyére.

A fennmaradt felvételi kérelmek arról tanúskodnak, hogy az árvaház híre a bővítést követően igen gyorsan terjedt.²⁴ E fejezetben ezen dokumentumok alapján próbálok képet alkotni arról, hogy kik, milyen családból, milyen körülmények közül kérték felvételüket az intézmény kötelékeibe.

A kérelmek többségét vagy a gyermek özvegyen maradt, szegénységben élő szülője, vagy egy rokon – nagybáty, testvér – írta. Találkoztam azonban olyan kérelemmel is, melyet maga az árva küldött el, illetve isko-

lamester által fogalmazott levél is érkezett a püspökhöz. A kérelmekben

19 Dr. Vecsey Lajos i. m. 9. o.

20 A konvertita jelző jelentése: az egyik vallási felekezetből a másikba áttérő, áttérő, megtérő.

21 dr. Barcza Leander: A kőszegi Kelcz-Adelffyanum konvertita-árvaház története. In: Dunántúli Szemle 1943. 1–2. szám 34. o.

22 1741 és 1799 között felvett növendékek adatainak összesítése alapján. Valamennyi fennmaradt adatlap adatait, névsorrendben Vecsey közli az idézett műben.

23 Kőszeg város tanácsülési jegyzőkönyve 1752. március 21. Forrás: VaML Kőszegi Fióklevéltár

24 A Kelcz-Adelffy Árvaház dokumentumai 2. doboz. Forrás: Püspöki Levéltár Szombathely

szinte kivétel nélkül a család, illetve a gyermek szegénységére, nyomorúságára, ugyanakkor tehetséges voltára hivatkoznak. Nyilván az elvárásoknak való megfelelés tükröződik a levelekben akkor, amikor a kérelmek intézői a katolikus egyháznak tett, nagyobb szolgálat lehetősége biztosításának tekintik az árvaházi felvételt.

Emellett hangsúlyozzák a gyermek érdemességét a közgondoskodásra. Sajnálatos módon arra nézve nem rendelkezünk adatokkal, hogy a püspöktől milyen válaszok érkeztek a hivatalához küldött levelekre, viszont több olyan írással is találkoztam a kutatás során, amely már korábbi kérést ismétel meg. Ebből arra lehet következtetni, hogy a felvételi igények meghaladták az intézmény kapacitását. A kérelmekből kiolvasható, hogy a felvételért folyamodók számára az esetek nagy többségében az árvaházba való bekerülés – még olyankor is, amikor félárvról van szó – az egyetlen esélyt jelenti arra, hogy tanuljanak, illetve szakmát szerezzenek, és ezáltal az önálló életben boldoguljanak, kiemelkedjenek a szegénysorsból. Ezt a fajta ráutaltságot a jezsuiták vezette árvaház a saját javára fordította, és pedig azért, hogy a növendékek életét úgy alakították, szabályozták, hogy ez mindenben megfeleljen a katolikus hit előírásainak, s hogy mindennapjaikat a hit gyakorlása határozta meg. Vitathatatlanul nagy hatást gyakoroltak a növendékekre e téren, hiszen közülük az intézmény kötelekeinek elhagyása után szép számmal választották a papi, illetve szerzetesi életpályát.

A következő levélrészlet is a szülők könyörgését példázza: „Nagyságos Püspök Úr nékem Kegyes és Kegyelmes uram! Alább vett nagyságodnak Szentséges Kezeit Csókolnám és Lábadhoz borulván sűrű könnyhullajtások között mély alázatossággal, könyörgök: hogy üdeimre nézvest 10 esztendőben lévő és itt Szombathelyen 2. iskolában tanuló fiacskámat magam költségén férjemnek öregsége, világtalansága és igen nyavalyás állapota, úgy magam öregsége és tehetetlensége miatt tovább nem taníttathatom, éppen szegény lévén. Méltóztassék a kőszegi árvaházba helyezettetni...”²⁵ Több olyan levél is fennmaradt, amelyben a kérelmező azt írja le, hogy a második házassága sodorta szegénységbe, vagy az, hogy ismét megöz-

vegyült, és a nagy számú eltartásra szoruló gyermek a szegénysége oka. Esetleg a férje elvesztése után a jószág visszakért az első feleséghez, ami nyomorba taszította a családot. Mindez azt mutatja, hogy a házasságok felbontása és újrakötése a nem katolikusok körében már bevett gyakorlat volt. Az pedig, hogy egy egyházi vezetőnek címzett kérelemben hivatkozási alapként is szolgál a második házasság megkötése, illetve az abból származó ellehetetlenülés, arra enged következtetni, hogy nem volt szégyellni való dolog, ha valaki másodszor is házasságot kötött.

Említésre méltó az a tény is, hogy habár az intézménybe fiúk és lányok egyaránt bekerülhettek, a fennmaradt kérelmekben kizárólag fiúk felvételét kérték. Valószínűsíthető, hogy mivel az intézmény a kiváló oktatásáról és neveléséről volt híres, ezért elsősorban a fiúk felvételét kérték. Hiszen a 18. század derekán a lányok körében a családi életre, háztartásvezetésre, gyermeknevelésre való felkészülést, míg a fiúk esetében az oktatást ítélték lényegesebbnek. Itt kell kitérnem arra, hogy az intézmény nem a klasszi-

25 A Kelcz-Adelffy Árvaház dokumentumai 2. doboz. Forrás: Püspöki Levéltár Szombathely

kus értelemben vett árvaházak közé tartozott, hiszen nem csupán a gyermekek fizikai szükségleteinek kielégítésére törekedett, hanem az iskola funkcióját is ellátta, mégpedig az adott korban kiemelkedő színvonalon. Az árvaház növendékei a városban lévő gimnáziumba jártak – mely az árvaház alapításának idején szintén a jezsuiták vezetése alatt állt –, illetve a német nyelvűek a házi iskolában tanultak, az instruktorok (házitanítók) segítségével.

A fennmaradt anyakönyvek és kimutatások alapján elmondható, hogy nagy számmal kerültek ki az intézmény falai közül leendő tanítók és egyházi tisztséget viselők.

A fentiek ellenére voltak lány növendékek, akiknek szigorú elkülönítésére a fiúktól nagy gondot fordítottak. Tiltották a fiúk és lányok közötti érintkezést, beleértve a beszélgetést is. Az 1741 és 1800 közötti időszakra vonatkozóan fennmaradt 429 anyakönyv tanúsága szerint a századfordulóig összesen 69 lány növendék élt az intézményben, akik szinte kivétel nélkül helybeliek voltak, és az árvaházban töltött idő után szolgálatra mentek különböző családokhoz.

Az árvaháznak az volt az alapelve, hogy azok a gyermekek, akiknek nincsen tehetségük a tudományokhoz, szakmát tanuljanak, és pedig olyat, amihez kedvet éreznek. Ugyanakkor az árvaház, a városi hatóság és a céhmesterek között állandó feszültséget okozott az árvák szakmára tanítása. Ez nem meglepő, hiszen a következő tanácsulési jegyzőkönyvi bejegyzés is mutatja, hogy a céhek fáradozásait a város nem kívánta ellentételezni: „... de Fölség hatalmából nékik megparancsoltatik, ellent állani nékiek nem lehet. Az czeheknek mivoltát abban, hogy ha valamely Árvának valamely mesterséginek megtanulására kedve volna, hogy azt ingyen inasnak fölszegőttetni és föl is szabadíttatni leginynek köteleztessenek, úgy az

tanuló levelit ingyen kiadni tartozzanak”²⁶.

A fenti kérdésben a céhek megrendszabályozásának érdekében, döntésének megerősítéséért a királynőhöz fordult a magisztrátus, több ízben: 1751-ben és 1752-ben is. A tanácsülési jegyzőkönyvből továbbá az is kiderül, hogy a céhes mesterek ellenállásának van oka: nekik ugyanis lutheránusként nem tetszik, hogy a gyermekeket katolikus hitben nevelik az árvaházban. A város előírja, hogy ahányszor egy adott céh ellenállását tapasztalják, akár az árva felvételénél vagy felszabadításánál, az adott céh az árvaház számára 4 Ft büntetést köteles befizetni.²⁷

A város vezetése és a céhek közötti konfliktus lezárásaként 1752 júliusában a céhek egy deklarációt bocsátottak ki, melyben vállalták az ingyenes oktatást, azonban két, meglehetősen kemény kritériummal: az egyik, hogy az árva helyi illetőségű legyen, a másik, hogy „becsületes ágybul legyen, nem pedig tsintalanbul”²⁸. Ez utóbbi kitétel ismét feszültséget szított a városvezetés és a céhek között. Annak érdekében, hogy ne lehessen a

26 Kőszeg város tanácsülési jegyzőkönyve 1752. március 21. Forrás: VaML Kőszegi Fióklevéltár

27 Kőszeg város tanácsülési jegyzőkönyve 1752. március 21. Forrás: VaML Kőszegi Fióklevéltár

28 Kőszeg város tanácsülési jegyzőkönyve 1752. július 14. Forrás: VaML Kőszegi Fióklevéltár

gyermek törvénytelenységére hivatkozni, a városvezetés ismét folyamodványt terjesztett a királynő elé, melyben arra kéri Őfelségét, hogy azokat a törvénytelen árvákat, akik kedvet éreznek valamely mesterség kitanulására, a királynő törvényesítse.²⁹ A városvezetés tehát megelégedte a céhek gerjesztette, elhúzódó konfliktust, és felsőbb fórumhoz fordult.

A fennmaradt szabályzatokban hangsúlyozzák a gyermekkel való egyforma bánásmód fontosságát, a gyakorlatban azonban különbséget tettek a nemesi és nem nemesi származású árvák között. A különbségtétel az öltözködésben és az ételmezésben nyilvánult meg. A nemesi származásúak több és jobb minőségű ételt kaptak, mint a többiek. Ugyanakkor arra nézve nem található utalás, hogy az oktatásuk terén különbséget tettek volna a nemes és nem nemes növendékek között. A különböző származású és családi háttérű gyermekek azonos iskolákba járhattak, őket itt csupán a tehetség és tanulási kedv alapján rangsorolták, így azonos esélyekkel indulhattak az önálló életben. Mindennek az adott korban igen nagy jelentősége volt, mai terminológiával élve az árvaházi iskoláztatás sokak számára a felfelé irányuló mobilitás csatornája volt. Egyébként pedig a nemesi származású növendékek száma nem mondható túlságosan magasnak: 1741 és 1800 között a fennmaradt születési anyakönyvi kivonatok szerint mindössze 29-en voltak.

Ahogy a kérelmek is tanúskodnak erről, az árvaházi helyek nagy részének betöltése felett a püspök rendelkezett. Egy 1780-ban az árvaház

vezetése és a város közötti szerződés alapján: „a városnak szabadságában áll ... az árvaházban növendékeket elhelyezni a többiekkel egyenlő elbánás alapján; a többi alapítványra jelölés joga így alakul: Kőszeg város a helyi plébánossal egyetértőleg az alapítványi helyek egyharmadára, másik kétharmadára a szombathelyi püspök jelölhet növendékeket”³⁰. Az intézmény lakóinak száma folyamatosan növekedett, a 18. század végére a 100 főt is meghaladta.

Az árvaház működése, mindennapok az árvaházban

Az árvaházban folyó életről sokat elárul, hogy milyen tisztségeket, feladatköröket találunk az intézmény dolgozói között. A következő táblázatban egy 1792-ből származó szabályzatban az ún. Projectum Regulationisban szereplő feladatköröket foglalom össze:

29 Dr. Vecsey i. m. 33. o.

30 Dr. Vecsey i. m. 55. o. Page 11

1. táblázat Munkakörök az árvaházban

Munkakör

Feladatok

Prefektus

Intézmény irányítási feladatai

Instruktor vagy házitanító

Tanítás, házi fegyelem megőrzése

Mater familias vagy az árvák anyja

Erkölcsei nevelés, lányok háziasszonyi teendőkre való tanítása

Gazdasági gondnok

Gazdasági ügyek intézése és szabó is egyben

Főző, főzőnő

Étel elkészítése és felszolgálása

Szolgáló

Konyhában és a gyermekek gondozásában segít

Kapus vagy háziszolga

Ajtóra ügyel, fát szállít, lámpást gyújt

Forrás: Vecsey Lajos fordítása alapján. Idézett mű 139–142. o.

Az árvaház valamennyi dolgozójával szemben megfogalmazott követelmény, hogy erkölcsös, tisztességes ember legyen. Az árvaház vezetése fontosnak tartotta, hogy mintaként szolgáljanak a gyermekek számára az őket körülvevő felnőttek.

A már említett szabályzat szerint a prefektus: „módszere általában olyan legyen, hogy okos tanáccsal igyekezzék minden bajt megelőzni... Bánásmódja legyen szelíd és egyforma mindenkivel szemben. Atyai szeretettel kezelje az árvákat – atyjuk helyett atyjuk lévén –, mert a haza java

ezt kívánja.”³¹

A fenti előírás a bánásmód meglehetősen humánus felfogására utal.

Észrevehető a gyermekek iránti érdeklődés, egy más típusú odafordulás, de a gyermekfelfogás átalakulásának ez igencsak kezdeti megnyilvánulásaként értékelhető. Kezdetlegességét az is mutatja, hogy a fenti elképzelések – mint pl. az egyenlő bánásmód fontossága –, mint láttuk, elsősorban a szabályzatok szintjén jelennek meg, és nem a hétköznapi gyakorlatban.

A gyermekek mindennapi életével kapcsolatban információval szolgálnak a fennmaradt napirendek, melyek az idők során folyamatosan változtak. A jezsuita vezetés idején meglehetősen szigorú, vallásos nevelésben részesültek az árvaház lakói, de a szigor a későbbiekben némileg oldódni látszott. A napirendek kapcsán különbséget tettek a téli és nyári időszak, illetve a hétköznapi és az ünnepnapok között. Az első olyan napirend, amely fennmaradt és a jezsuita vezetés idejéből származik, 1780-ban keletkezett:

„5 órakor ágyaikról felkelnek az árvák. Öltözködés közben éneklük Szent, Szent, Szent, egyik napon magyarul, másik napon németül. A hálóban egyébként csendnek kell lenni. Fél 6 órakor elvégzik a reggeli imát. Ezek végeztével tanulási napon tanuláshoz, vasár- és ünnepnapokon lelki olvasmányokhoz fognak.

6 órakor a házicsengő jelzésére... kettesével tisztelettudóan csendben a templomba vonulnak, hogy szentmisét hallgassanak.

Fél 7-kor magukhoz veszik a kenyéradagot.

31 Dr. Vecsey i. m. 139. o. Page 12

7 órakor a tanulók iskolába mennek. Negyedórával 8 előtt a németek, akik otthon tanulnak, a házi iskolára készülnek.

8 órakor kezdődik a házi iskola s tart 10 óráig.

~ 11 órakor a házi csengő jelzésére imádkoznak 5 Miatyánkot és Üdvözlégyet a meghalt és élő jótevőkért. Ugyanannyit Szent Flórián tiszteletére.

11 órakor a házi csengő jelzésére a szokásos ebéd előtti imát elvégzik... asztalhoz ülnek.

~ 1-kor felmondják a leckét, azután pontosan egykor mennek az iskolába.

2 órakor kezdődnek a házi iskolák és négykor végződnek.

4-től fél 5-ig szabadidő. A csend azonban akkor is kötelező.

5-től 6-ig tanulás.

6 órakor imádkozzák a rózsafüzért az élő és elhunyt jótevőkért azután a lorettói litánia következik. Majd asztalt terítenek, ima után asztalhoz ülnek. Hálaadás, aztán tisztaság ~ 8-ig.

~ 8-kor lelki olvasmány van egy negyedóráig. Majd imádkozzák a mindenszentek litániáját. Az egész napot lelkiismeret vizsgálat zárja.

8-kor kettesével rendben hálóterembe vonulnak a nappaliból, miközben éneklük Szent, Szent, Szent, egyik napon magyarul, másik napon németül.”³²

Nem meglepő, hogy az árvák életében nagy szerepe volt a katolikus vallás előírásainak, illetve gyakorlásának, a tanulmányok folytatásának, és hogy nagy fegyelmet vártak el tőlük. Ekkor még elképzelhetetlen volt, mind az árvák mind az intézmény vezetői, fenntartói számára, ami ma

már magától értetődő (igaz, több mint 100 év telt el), hogy pl. az árvaház vezetése a játszószobában állandó színház felállításáról dönt, melyben majd az árvák állnak színészekként a színpadokon.

A napirend szigorúsága és szorossága alapján elmondható, hogy cserében a gondoskodásért, szinte már kolostori életre emlékeztetően kellett gyakorolniuk a katolikus vallást, s hogy feltétlen fegyelmet, tiszteletet vártak el az árváktól. A gyermeklétből adódó, speciális szükségletek felismeréséről és kielégítéséről (felszabadult játék, személyes és társas kötődések stb.) ez idő tájt még szó sem lehetett.

A fentiekből kiderül, hogy külön oktatásban részesültek a németül és a magyarul beszélő árvák. A már említett célkitűzéssel összhangban, mely a magyar nemzeti tudat formálására vonatkozott, az árvaház különös gondot fordított a magyar nyelv művelésére, s szerepe volt az általános magyarosításban is. Részleteiben e keretek között nem foglalkozhatunk a Habsburg-ellenesség – protestantizmus, magyar katolikusok – német ajkú protestánsok közötti ellentétek – kérdésével, ugyanakkor érintőlegesen említést kell tennünk róla.

A jezsuita rend magyarosításra vonatkozó tevékenysége szoros összefüggést mutat azzal, hogy az eszmék szintjén erőteljesen összekapcsolták a királyi családhoz való hűség, a katolikusság és a hazafiasság fogalmait, egyetlen hármasságban. Leegyszerűsítve, olvasatukban csak a Habsburgokhoz hű, jó katolikus lehet igazi hazafi.

Juliane Brandt fejti ki, hogy „a vallásszabadság és a protestáns jogok összekapcsolása a rendi privilégiumok védelmével a 17. és a korai 18.

32 Dr.Vecsey i. m. 146–147. o. Page 13

század nemesi felkeléseiben azt is eredményezte, hogy a Habsburg-ellenes opposíció és a protestantizmus összefonódott”³³.

Kőszeg város szerepe az árvaház életében

Kőszeg a 18. században a jelentős szerepet betöltő nyugat-dunántúli városok közé tartozott. Jelentőségét kereskedelmi kézműipari, oktatási, és jogi szerepe adta. A bécsi udvar ellenreformációs törekvéseinek engedve az 1670-es években bele kellett egyeznie a városnak a jezsuiták letelepedésébe, mely momentum, mint láthattuk, az árvaház létrehozásának szempontjából meghatározó jelentőségű volt.

A 17. század elején a város lakosságának túlnyomó része evangélikus volt, ez a vallási erőfölény azonban csak néhány évtizedig tartott, hiszen 1671-ben, majd 1673-ban katonai segédlettel az evangélikus gyülekezetet megfosztották templomaiktól. Egyes források szerint az ellenreformáció jogi és erőszakos lépéseinek következtében, illetve az egyéni érdekeket (politikai, gazdasági) előtérbe helyezve a város lakossága a 17. század végére csaknem teljes mértékben ismét katolikussá vált.³⁴ Más források szerint 1777-ben a lakosság 67,9 százaléka (2821 fő) katolikus, míg 32,1 százaléka (1337 fő) még mindig evangélikus vallású volt. 1782-re kis mértékű emelkedés figyelhető meg a hasonló arányszámokban, a katoli-

kusok javára, hiszen ekkor a megfelelő adatok 70,2 százalék, illetve 29,8 százalék.³⁵ Ha figyelembe vesszük a jezsuiták katolizációs törekvéseit, az utóbbi forrás adatai sokkal inkább meggyőzőek.

A városnak, mint láttuk, a városbíró személyén keresztül tagadhatatlan szerepe volt az árvaház létrejöttében, fennmaradásának elősegítésében. A finanszírozás szempontjából kettős szerepet töltött be a város. Egyrészt mindig is fontos volt a városvezetés számára, hogy befolyásos személyeket nyerjen meg támogatóként, elvi és anyagi síkon egyaránt. Másrészt a város közvetlenül, saját költségvetésének terhére is részt vett az anyagi feltételek biztosításában. Az árvaház történetének kezdetén tüzelőről és élelmiszerről is gondoskodott: 20 Ft-ot fizetett minden nem nemes élelmezése után, míg a nemesek után 30 Ft-ot. A későbbiekben pedig ún. városi helyeket különítettek el az árvaházban, melyekre a városi hatóság jelölhett ki árvákat.

Elengedhetetlen volt az árvaház működésének fenntartása szempontjából a folyamatos együttműködés a városvezetés és az egyházi vezetés között. Az összefogásra főként az olyan esetekben volt szükség, amikor valamilyen oknál fogva az árvaház működése veszélybe került. Erre többször is volt példa: 1777-ben például a soproni Voss-féle alapítványhoz kívánták csatolni az árvaházat, mondván, hogy két, egymáshoz viszonylag közeli településen felesleges hasonló típusú intézményt működtetni.

33 Juliane Brandt: Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. In: Századvég 2003. 3. szám. 15. o.

34 Bakay Kornél: A protestáns Kőszeg. 299–315. o. In: Bakay Kornél: A középkori Kőszeg. Kőszeg évezredei 1. Kőszeg, 2001.

35 Thirring Gusztáv: Kőszeg népessége a 18. században. In: Vasi Szemle 1936. 3. szám 145. o. Page 14

Hasonló eset volt az is, amikor 1797-ben, illetve 1800-ban katonakórházzá kívánták tenni, a napóleoni hadjáratok sebesültjeinek ellátása érdekében.

A fennmaradt dokumentumok – Szily János püspökhöz intézett levelek, királyi leiratok stb. – arról tanúskodnak, hogy a városvezetés minden követ megmozgatott az árvaház fennmaradása érdekében. A város számára tulajdonképpen presztízskérdés volt, hogy egy ilyen nagy volumenű intézmény működött Kőszegen. Ugyanakkor bizonyos gazdasági érdekek is meghúzódtak a háttérben, amit egy, a helytartótanácsához 1777-ben intézett folyamodvány is megmutat. Az árvaház többek között a következőkkel érvel fennmaradásának szükségessége mellett: „Súlyos kár érné a népet, különösen a kézműveseket és az élelmiszerárusokat, akiknek az árvaház nagybani vásárló és fogyasztó közönsége. Ezek biztos jövedelmi forrásoktól esnének el s a közterhek viselésére kevésbé lennének képesek...”³⁶

A város feladata volt az árvaházzal kapcsolatos adminisztráció vezetése is. Továbbá egyfajta ellenőrző funkciót is ellátott: a püspök a helyi plébánossal és a városi tanács megbízottjaival minden évben meglátogatta

– véletlenszerűen – az árvaházat, annak érdekében, hogy meggyőződjék az intézmény előírászerű működéséről.

Befejezés

E tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy az országban elsőként megalapított, intézményes árvaház létrejöttének körülményeit, indokait, illetve működésének néhány jellemzőjét mutassam be. Történeti kutatásról lévén szó, csupán néhány mozaikszerű kép felvillantására volt lehetőségem, ugyanakkor bizonyos képet így is kialakíthatunk a korabeli árvaellátás vonatkozásában.

Láthattuk, hogy az elhagyott, félárva gyermekek iránti érdeklődés megjelenése mögött nem feltétlenül a társadalmi jótékonyág és a katolikus egyház emberbaráti céljainak megvalósítását kell keresnünk. Sőt, a filantropikus céloknál sokkal nagyobb jelentőségűnek kell tekintenünk a protestáns egyházak és a katolikus egyház követői közötti vallási konfliktusokat, hatalmi harcot.

A kőszegi intézmény létrejöttében, fennmaradásának elősegítésében és jelentőségének növelésében a katolikus egyház keretei közé tartozó jezsuita rendnek és rajtuk keresztül a rekatolizációs, ellenreformációs törekvéseknek tagadhatatlanul meghatározó szerepe volt. A vizsgált időszakban egy összetett, oda-vissza ható kapcsolat elemei körvonalazódnak, hiszen az árvaházi növendékek az esetek nagy részében az eredeti hitük feladásáért cserében megmenekültek a biztos szegénységtől és tanulatlanságtól, míg a katolikus egyház a gyermekekről való gondoskodásért cserében további elkötelezett követőkre tett szert.

36 Dr.Vecsey i. m. 80. o. Page 15

Irodalom

Bakay Kornél (2001): A középkori Kőszeg. Kőszeg évezredei 1. Kőszeg.

dr. Barcza Leander (1933): A kőszegi városi árvaház a Kelcz-Adelffy Árvaház elődje.

In: Kőszeg és vidéke, április 23-i szám

dr. Barcza Leander (1943): A kőszegi Kelcz-Adelffy konvertita-árvaház története.

In: Dunántúli Szemle. 1–2. szám 34. o.

Csepregi Zoltán: Magyar érdekességek a 250 évvel ezelőtti Bécsből. Forrás:

<http://www.lutheran.hu/ujsagok/lelkipasztor/1960907.htm>

dr. Vecsey Lajos (1943): A szombathelyi egyházmegye múltjából. A kőszegi római katolikus Kelcz-Adelffy Árvaház története 1741–1941, Martineum Könyvnyomda Rt.

Szombathely.

Gönczi Magdolna (1933): Az árvaházak kialakulása Mária Terézia korában. Bölcsész-doktori értekezés Budapest.

Gyáni Gábor (1998): A regulázó gondoskodás. In: „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok...” Szerk.: Léderer Pál, Tenczer Tamás, Ulicska László. Új Mandátum Könyvkiadó Budapest.

Juliane Brandt (2003): Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak In: Századvég. 3. szám

Kelcz-Adelffy Árvaház iratai. Forrás: Püspöki Levéltár Szombathely

Kosáry Domokos (1990): Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867. Magyarok Európában III. Háttér Lap- és Könyvkiadó Budapest.

Kőszeg város tanácsának iratai 1741. január 2., tanácsülési jegyzőkönyv. Forrás: Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltár

Kőszeg város tanácsának iratai 1752. március 21., tanácsülési jegyzőkönyv. Forrás: VaML Kőszegi Fióklevéltár

Kőszeg város tanácsának iratai 1752. július 14., tanácsülési jegyzőkönyv. Forrás: VaML Kőszegi Fióklevéltár

Thirring Gusztáv (1936): Kőszeg népessége a 18. században. In: Vasi Szemle. 3. szám